

les epidèmies de còlera a banyoles en el segle XIX

per

DOLORS TERRADAS i VIÑALS

Si el segle XVII es caracteritza, entre altres calamitats, per la pesta bubònica, que colpeja fortament la població, i el XVIII per la irrupció de la verola que afecta sobretot els infants entre un i sis anys, el segle XIX veu l'aparició del còlera (1). Aquesta epidèmia arribà a Europa durant aquest segle i aviat s'estengué per la península. Si bé fou una malaltia menys mortal que les anteriors es propagà ràpidament, essent aquesta una de les seves principals característiques (2). El contagi és directe, per l'aigua, menjars etc., contaminats per individus portadors de la bactèria. Els símptomes són a més molt espectaculars: incubació ràpida, forta diarrea i vòmits freqüents (3).

A Catalunya el còlera arribà el 1834 al port de Barcelona, i d'allà passà a tot el vessant mediterrani. Una segona envestida tingué lloc el 1854. Després, al 1865, l'epidèmia es féu més benigna per rebrollar amb més virulència l'any 1885 afectant de nou sobretot la part mediterrània. Aquesta seria, però, l'última pandèmia còlerica que se sofrirà durant el segle XIX (4).

Com que el contagi és directe no sempre afecta les mateixes poblacions, ni ho fa amb la mateixa intensitat. Per la importància que pot tenir el que succeeix a cada localitat, donat que les xifres oficials recollides no mereixen massa confiança, em referiré al cas de Banyoles com un exemple més entre molts altres. Per altra part, aquesta població, situada prop de l'estany voltat encara d'aiguamolls, travessada en molts punts pels recs de sortida, era un lloc que es caracteritzava, a principis de l'actual segle, per una mortalitat més alta que la mitjana de Girona, Catalunya i Espanya, deguda sobretot a afecions intestinals (5). Molts dels pous s'omplien el dia que tocava regar i per tant no eren aigües de deus, sinó recs subterranis lligats amb els altres recs exteriors, i eren un bon lloc per a les malalties trameses mitjançant aigua contaminada (6). No obstant això, el còlera no sempre s'hi manifesta. Així la primera epidèmia de

(1) A Banyoles té molta incidència la pesta de 1652, i durant el XVIII la mortalitat dels menors de 14 anys arriba alguna vegada al 80% del total de defuncions.

(2) Nadal, J. *La población española, siglos XVI-XX*, pàg. 150.

(3) Nadal, J. *Gran Enciclopèdia Catalana*, Vol. 5, pàg. 304.

(4) Nadal, op cit. pàgs. 150-160.

(5) Dr. Mascaró, *Topografía médica de Bañolas*, 1910, pàgs. 276-282.
Mortalitat 1900-1905: Banyoles, 31,8%; prov. Girona, 25,33%; Catalunya, 25,28%; España, 29,7%.

(6) Testimoni oral d'Esteve Alsius.

1833-34 no té cap efecte sobre la població, almenys aquesta és la conclusió que se'n pot treure examinant els llibres de defuncions d'aquests anys. Ja que als registres parroquials no es parla mai de les causes de la mort, cal guiar-nos pel nombre d'òbits per saber els efectes del còlera, i si aquest nombre és molt igual al dels altres anys podem suposar que el còlera no hi va fer acte de presència.

Però no sempre cal fiar-se de les defuncions, ja que una sobremortalitat, inclús en anys de pesta, pot no ser causada per aquesta, sinó per una major mortalitat infantil o per una crisi de subsistència. Així tenim que la segona infecció, la de l'any 1854, tampoc no té massa importància a Banyoles malgrat que en aquest any es registrin unes 100 defuncions més que en els dos precedents i que en el dos posteriors. Si bé es podria pensar en el còlera com a causa, veiem que aquest no apareix a Barcelona (lloc des del qual s'esten ràpidament), fins al juliol del 54, i a Banyoles la sobremortalitat va des del setembre del 53 fins al març del 54. Quan, durant el mes de febrer, les autoritats proposen a l'Ajuntament de formar un pressupost extraordinari per si la població es veu envaïda pel còlera, aquest s'hi oposa «...teniendo en consideración la situación precaria en que generalmente se halla el vecindario por la mala cosecha pasada, los subidos precios que han tenido y tienen los alimentos de primera necesidad y sobre todo por la falta de trabajo para proporcionárselos...» (7). Són, per tant, les males collites els preus i l'atur, en definitiva una greu crisi econòmica les causants de la gran mortalitat d'aquests mesos d'hivern. Però podem preguntar-nos si aquestes defuncions són degudes a la fam o a una malaltia d'infants. A l'hivern són poc freqüents les defuncions dels petits, llevat els que es moren als primers mesos de vida, o mortalitat infantil endògena. En canvi, aquest hivern, la proporció s'inverteix. Durant el desembre del 1853 i el gener, febrer i març del 54 moren 66 menors de 10 anys (la majoria entre un i cinc anys) i només 35 persones grans. Per tant pot haver-hi hagut alguna malaltia que hagi produït aquesta sobremortalitat. Si no coneixéssim la greu crisi que patia Banyoles, així ho podríem concloure. Però també podem pensar que la manca d'aliments, en nens de més d'un any és una causa de debilitament físic i d'exposició a qualsevol malaltia, i no ens ha d'estranyar que aquests es vegin més afectats per la mort que els grans quan falta menjar.

Aquesta crisi de subsistència que afecta Banyoles el 53-54 coincideix amb una primera

puja dels preus del blat al mercat de Girona (8) que malgrat això no sembla pas que a aquesta ciutat hi tingui incidència. En canvi al 56, i per causa de l'encariment dels preus per la guerra de Crimea, els preus del blat augmenten encara més a Girona, podent-se parlar per als anys 56 i 57 de crisi de subsistència a la ciutat. En canvi Banyoles, el 1856, presenta una baixa de mortalitat respecte als altres anys. Aquesta discordança no ens ha d'estranyar massa si tenim en compte que ja en el segle XVIII no hi sol haver mai coincidència entre les crisis generals i les que afectaven Banyoles, població que no obstant comprava quasi tot el blat fora del seu terme. L'abundant immigració que rep durant tot el segle, juntament amb una relativa importància de la *manufactura* ens poden fer pensar que les crisis a Banyoles adquireixen més importància per la manca de feina que per les puges de preus. De fet el mateix Ajuntament n'és conscient en atribuir les dificultats «...Sobretudo a la falta de trabajo para proporcionárselos... (los alimentos)». I si bé és molt difícil des dels registres parroquials o altres fonts de conèixer l'immigració de banyolins, gràcies a l'estudi de J. Clara (9) sabem que l'anada de banyolins cap a Salt va ser molt important, almenys des del 1852 fins al 60. El mateix Clara els considera un element decisiu en els inicis de la industrialització saltenca, junt amb el primer fabricant P. Ramió, també de Banyoles (que obté el permís per emprar l'aigua de la sèquia Monar el 1845). En realitat en el període abans esmentat es casen a Salt 44 dones i 17 homes nascuts a Banyoles (més que els procedents de Girona), i segurament aquests no són els únics banyolins que van a Salt, ja que els registres parroquials només especifiquen el lloc de naixement, no el de residència i eren moltes les persones que treballaven a Banyoles procedents d'altres indrets. Aquesta immigració cap a una nova zona industrial forçosament havia de ser deguda a una manca de treball a la pròpia població, més que no pas al fet de ser atrets per un industrial procedent de Banyoles (tal com ho relaciona almenys pel principi el ja citat Josep Clara).

Deixant a part el tema del possible endarreriment de la indústria a Banyoles durant el segle XIX, car no és aquest l'objecte del treball, passem al còlera del 54 que possiblement va arribar a Banyoles a finals d'agost, continuant el setembre i l'octubre. Durant aquests mesos hi

(7) Llibre de sessions de l'Ajuntament, 1854. Ajuntament de Banyoles.

(8) Alberch, R. i Portella J. «La crisi de subsistències del 1856-57», a *Girona al segle XIX*, Gòthia, pàgs. 48-49.

(9) Clara, J. «Els inicis de la industrialització a Salt: origen geogràfic del proletariat», a *Girona al segle XIX*, Gòthia, pàgs. 207-212.

Detall de l'epidèmia

can los cantavros uti-
lizados en el pozo
infectado y para
mayor comodidad
publica dejar pasar
constantemente agua
en la acequia que
corre paralela a la
carretera solo pro-
pia para el riego
domingo. Continúa la
mejora general. Hoy por
ser día festivo se supri-
men las fogatas, queda
suprimida la vela en casa
Zitety.
La parte alta de la po-
blación queda sana, y la
baja reporta todas las in-
fecciones.
Vuelve a reinar un tie-
po húmedo y cubierto, que
coincide con una ligera
recrudescencia.
En la casa de Leopoldo el
Lio ha caído atacado el

marido de la atacada
de ayer. El resto de la
familia limpio.
5. El enfermo de Lio
ha evolucionado y se le
ha aliviado un impor-
tante. También hefenia
do una hermana a
Xaragay de Mata y
una mujer pora caldar
de noche a Nineta,
la cual dejó su puesto
medianoche y fue sus-
tituida por otra, cuyo
nombre ignora.
6. Ha fallecido el enfermo
de Lio, sumido en la
miseria y suciedad, sin
ser verdaderos pobres.
Practicada una visita por
el delegado, por una comi-
sion de la Junta de sani-
dad, bajo mi presidencia
se ha acordado cerrar
la casa por tres días,

còlera a banyoles

torna a haver més morts que els acostumats i sabem que la població està espantada. En la sessió del 5 de setembre, ateses les queixes de nombrosos veïns perquè es tocaven massa campanades quan algú moria. «...Y en las actuales circunstancias en que los ánimos se hallan tan alarmados por la enfermedad reinante en varios puntos del principado...» s'acorda que es facin menys tocs de campana per cada difunt. En la sessió del 3 de novembre es presenta el rector a l'Ajuntament i exposa que «...en atención a que habían cesado felizmente los casos de cólera... motivo por el cual se había prohibido el uso de campanas para no alarmar i espantar al vecindario...» es pugui tornar a les campanades habituals. Però aquesta és l'única notícia sobre el còlera i l'única mesura presa per l'Ajuntament enfront de la malaltia. Però si comparem la mortalitat per mesos de l'any 54 amb els anteriors i posteriors, ens trobem amb una diferència considerable de defuncions

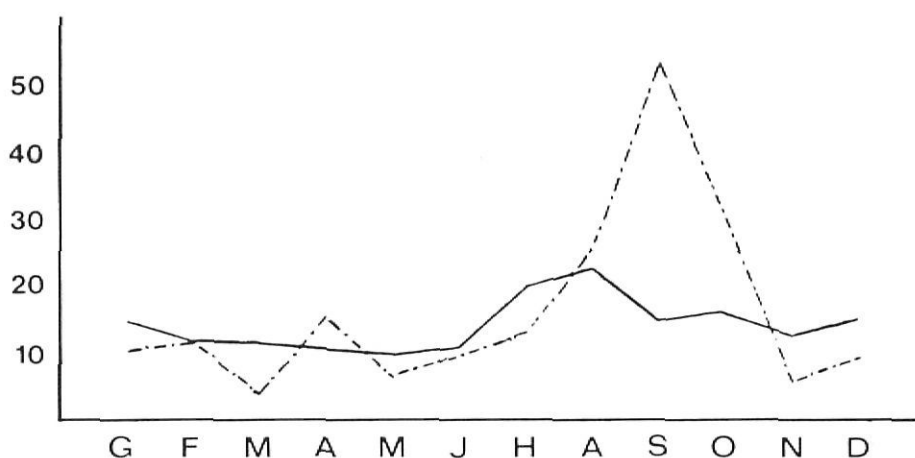
durant els mesos que regeix la prohibició de campanades.

Com podem veure i deixant a part els mesos colpits per la crisi econòmica, hi ha una sobremortalitat el setembre i octubre que ens pot fer concloure en que en aquesta ocasió el còlera va arribar a Banyoles i precisament en un any que ja havia estat especialment dolent. Però l'anècdota de les campanes ens pot fer pensar que una cosa era morir de malnutrició (o a causa d'ella) i l'altra a causa del còlera, ja que podem preguntar-nos per què no es prohibeixen en els primers mesos de l'any i sí en canvi a principis de setembre, quan l'agost havia estat un mes completament normal. La resposta podríem trobar-la en la por col·lectiva davant una malaltia que es transmetia tan ràpidament i amb símptomes tan molestos. Però també podem pensar que tothom s'hi veia amenaçat, al contrari del que passa en un mal moment econòmic, i que en proporció afectava més els adults (10):

Anys	1852	1853	1854	1855	1856
Mort. més de 10 anys (tants per cent)	46%	41,5	49,5	37	48
Mortalitat menors de 10 anys (: %)	54%	58,5	50,5	63	52

(10) Xifres extretes dels registres parroquials de Banyoles. En aquest cas concret he separat els grans i petits als 10 anys, ja que a partir d'a-

questa edat la mortalitat fins als 14 anys s'assembla més a la dels joves (per la seva escassetat) que a la dels més petits.

DEFUNCIONS MENSUALS 1.877-91

— Mitja defuncions excepte 1.885
 - - - Defuncions 1.885

Veiem, doncs, que l'any amb còlera la proporció esdevé quasi igual, malgrat la mortalitat de menors durant l'hivern. Malauradament des del 1828 es deixa de registrar l'ofici dels inscrits (costum que tampoc no es reprèn en el registre civil) i per tant no se sap la classe social a la qual pertanyen els morts del còlera. Aquest ja no serà el cas de l'última escomesa del còlera, l'any 1885, sobre la qual tenim més informació.

En realitat, a la província de Girona va tenir poca importància, puix els atacats respecte a la població representen només el 0'71 %. Però a Banyoles, agafant com a vàlides les dades del cens de 1889, amb 5.446, tenint en compte que l'Ajuntament ha socorregut 166 persones per causa del còlera, veurem que en va ser afectada un tres per cent de la població, encara que només en va morir el 1,2 per cent dels habitants. D'aquestes en van morir 66, resultant una morbiditat del 38'5 %, força més elevada que la de la província, avaluada en un 29'72 % (11). Cal tenir en compte però que aquestes són dades oficials, i potser més elevades en la realitat. Però a més, l'epidèmia no té la mateixa incidència pertot. A la ciutat de Girona la mortalitat pel còlera representa el 0'24 % de la població, i en canvi la morbiditat hi és molt més elevada que a Banyoles: el 81'4 per cent (12)

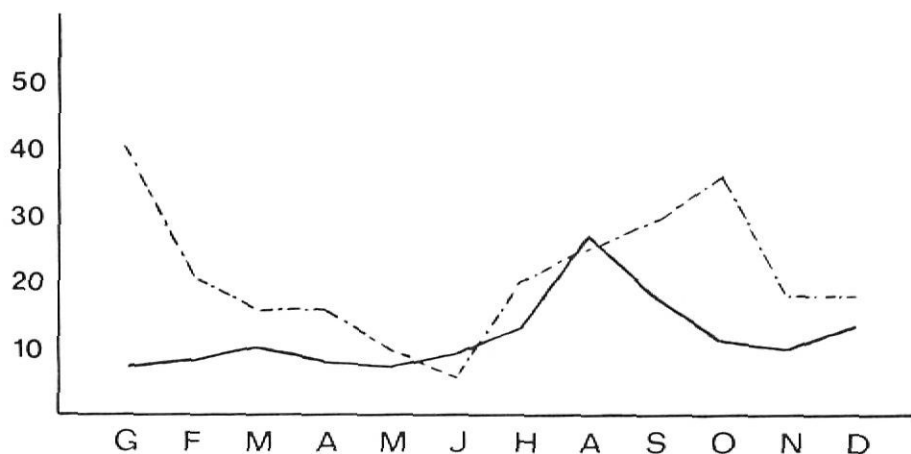
encara que també podem pensar que no tots els casos, sobretot els lleus fossin tan minuciosament apuntats com a Banyoles. I dins la mateixa província hi ha altres llocs on el còlera hi fa estralls. Aquest és el cas de Torroella de Montgrí, que amb 4.035 habitants en el cens de 1887 (1.400 menys que Banyoles dos anys després) hi ha 314 morts l'any 1885 (197 a Banyoles), dels quals almenys 171 ho foren a causa de l'epidèmia (13), o sigui morí el 4,2 de la població per aquesta causa. És interessant poder comparar aquestes dues viles, pel fet que tenen a prop aiguamolls, els de Torroella generalment conreats amb arròs, els de Banyoles encara erms. I si el primer cas de còlera es dona allà el 12 de juliol, el 16 del mateix l'Ajuntament de Banyoles acorda de llogar un local per aïllar-hi als forans procedents de llocs empestats, a més de crear una comissió de Sanitat i obrir una subscripció voluntària «para atender a las necesidades que puedan ocurrir si se desarrolla el còlera en esta villa y comprar los desinfectantes que aconseja la ciencia a fin de fumigar los forasteros procedentes de puntos infectados...». Són precisament tres famílies de Torroella les primeres aïllades el dia 30. L'emigració de gent de Torroella cap a Banyoles no és gens freqüent (almenys en el segle anterior) i és de suposar que fugen del còlera de la seva població, sobretot si tenim en compte que no són pobres, causa per la qual se'ls fa pagar l'estança.

(11) Nadal J., op. cit., pàg. 158.

(12) ALBERCH i PORTELLA, J. «El desenvolupament demogràfic i les fluctuacions dels preus del blat a Girona, 1856-1910», a *Girona al segle XIX*, pàg. 35.

(13) SURROCA, Joan. «La població del segle XIX a Torroella de Montgrí», al *Llibre de la Festa Major*.

Defuncions per mesos, 1852-1856. La ratlla seguida indica la mitjana de defuncions, excepte 1854. La ratlla discontinua indica les del 1854.

Però no foren aquests qui portaren la malaltia, ja que no trobem el primer cas d'aquesta fins al 20 d'agost, una dona perruquera dels Turers, a la qual se li havia fet prèviament la cesària. La infecció es concentra ràpidament a la zona dels Turers i les defuncions hi són diàries. S'inspecciona un pou sense que ens diguin si és infectat o no. A finals de mes arriba el governador civil, i tal com havia fet a Torroella fa visites domiciliària als afectats. Els ànims de la gent devien estar un xic exaltats, ja que el governador els encoratja a no abandonar les mesures que siguin necessàries i explica el cas de Granada, amb els metges perseguits i «cientos de cadáveres insepultos por abandono de su Ayuntamiento». En un principi tampoc a Banyoles no són gaire ben rebuts els metges, puix es diu, sense especificar, que s'ha anat en contra d'un d'ells per no haver complert amb el seu deure. Potser això va passar només al principi, ja que el president de la junta de Sanitat, el farmacèutic Pere Alsius, que feia freqüents visites domiciliàries no parla més de cap rebuig. Sembla ser, però, que l'alcalde abandonà la població deixant-ho tot en mans del dit Alsius, qui ens deixà a partir del setembre un valuós diari (14).

Gràcies a aquest, sabem que a més de les desinfeccions a les cases particulars, el 14 de setembre es comença la primera desinfecció pública, «por medio de fogatas encendidas en las calles y plazas. Quemose ramaje seco, yerbas aromáticas y a la postre azufre. Los vapores dominaron toda la población, percibiéndose su influencia fuera de la villa. Esta iniciativa fue bien recibida por el público, encendiéndose varias fogatas por iniciativa particular». Aquests focs continuen en dies posteriors i el contagi decreix per uns dies, potser també per la tramuntana

(15). Però és una millora aparent, ja que a més de canviar el temps i tornar-se boirós, l'epidèmia es propaga al carrer de Mata (el més al sud) i als pobles de Mata, Corts i Borgonyà. Al carrer de Mata hi ha força cases infectades, i a més de les desinfeccions particulars, la concessió d'infermeres a les cases més afectades i pobres (cosa que es feia també a la resta de la vila) es prenen altres mesures sanitàries. S'inspeccionen els dos pous i se'n tanca un per infectat. A l'altre s'hi deixa una galleda lligada perquè ningú no agafi aigua amb una galleda infectada de l'altre pou. A més es fa passar aigua corrent pel rec per treure constantment tota la brutícia. Com veiem són mesures oportunes que segurament varen aturar la malaltia, ja que d'aquest carrer només moriren 5 persones. Però les mesures sanitàries no semblen pas donar resultat a la zona dels Turers i barris propers. Als Turers les defuncions continuen constants des de l'agost, i el primer d'octubre es declara envaït el barri de les Rodes (al costat dels Turers). Es pren llavors una mesura que devia ser poc popular i potser també poc efectiva. Eren nombrosos els veïns que criaven conills dins les cases particulars, i es prohibeix aquest costum. Alguns veïns es resisteixen i ha d'intervenir-hi l'alguatxil. En un parell de cases els tenien instal·lats en una habitació al costat del dormitori, cosa que ens pot donar idea de la manca d'higiene i de la pobresa en què vivien molts dels habitants d'aquesta zona, i no cal estranyar-nos de la resistència oposada per desprendre's dels seus conills. Si bé aquesta és una mesura preventiva, no es descuiden tampoc les neteges de les cases afectades, encara que no podem saber si això era fet de manera sistemàtica o només a certes cases. Pel testimoni del mateix senyor Alsius, podem conèixer el cas d'una casa del

(14) Aquest llibret es troba a l'arxiu particular de la família Alsius.

(15) Amb els focs tornen els ocells a la plaça i això s'interpreta com un bon auguri.

veïnat de Lió, on vivien en extrema misèria sense ser pobres. La neteja es va fer a consciència: es tancà la casa durant tres dies, es desinfectà, blanquejà, i a més es cremaren les patates per haver estat embrutides pels malalts de la casa (16).

Durant la primera quinzena d'octubre, el temps és humit i fred (uns 10°) però el còlera s'estén encara a altres focus com el del Monestir, segurament molt benigna, ja que no hi quedà enregistrat cap mort per aquesta causa. El 22 es dona per acabada oficialment l'epidèmia i el Sr. Alsius informa a l'ajuntament que hi ha hagut 64 morts i han estat 166 les persones socorregudes, amb unes despeses de 2.304 ptes.

La població es veié afectada pel còlera durant dos mesos, i malgrat que es va centrar en uns espais molt concrets, segurament tothom va participar de la por del contagi. Per això les mesures col·lectives com els focs als carrers i places van ser molt acceptades, però no tant les desinfeccions particulars, ja que aquestes els afectaven econòmicament. Però, com en el cas del 1854, ens trobem amb la dificultat de saber a qui va afectar realment l'epidèmia. No era estrany el cas (com a totes les epidèmies) que el qui tenia mitjans marxés a pagès o a altres poblacions. Sabem que així ho va fer l'alcalde i també aquelles famílies de Torroella aïllades a Banyoles. Però la majoria de gent es quedava, cosa que no vol dir que tothom tingués les mateixes possibilitats de ser atacada. Tal com es veu en els registres civils (17) dels 64 morts a causa del còlera, 44 són registrats com habitants dels Turers. Segurament en parlar dels Turers la gent es referia a tota la zona entre la carretera i l'estany, puix no hi és enregistrat cap mort de les Rodes o altres carrers citats per Pere Alsius i situats en aquesta zona propera als Turers. Les restants defuncions són entre el carrer de Mata (5 morts) i la resta de Banyoles. Ara bé, el citat Alsius escriu en un moment donat que «La parte alta de la población queda sana, y la baja soporta todas las invasiones». Si bé es referia a la part alta de manera geogràfica, segurament es tracta d'una equivocació normal en un home que en aquells dies portava pràcticament totes les mesures sanitàries i les visites als domicilis afectats; doncs és la part alta on hi ha la majoria de defuncions i a

més correspon a la part pobre de Banyoles. I això ens ho pot corroborar el Dr. Mascaró (18) que 25 anys després diu que Banyoles es pot dividir en dues zones: una seria la part alta, a l'esquerra de la carretera Olot-Girona (Turers-Rodes, etc.) «con edificios viejos, muchos de los nuevos son exiguos, y la condición social de una gran parte de sus habitantes es ínfima, con todas las privaciones de la miseria y la insalubridad de los barrios pobres» a més, només hi ha alguns pous tots ells molt contaminats, sense cap font d'aigua potable. En canvi el districte de l'altre costat de la carretera, més baix geogràficament «por regla general sus habitantes gozan de posición social desahogada ... algunas calles tienen cloacas ... y sus habitantes son los únicos que pueden utilizar sin esfuerzo las aguas del manantial público la Rajoleria» que no sol estar mai infectat. Així la mortalitat d'aquests barris és proporcionalment 4,2 vegades més reduïda que la de l'altre. Si bé això va ser escrit el 1910, el més segur és que existís la mateixa situació 25 anys abans.

Per tant, en el cas del còlera, si bé tothom pot participar d'una certa por i de les desinfeccions generals, només hi ha un lloc vertaderament afectat: la zona pobre de Banyoles. Dins aquesta zona, és precisament la gent que passa dels 40 anys la que mort més fàcilment, puix són molt pocs els nens i joves morts a causa del còlera.

Pel que fa al moviment general de la població, el còlera no té cap efecte important. En realitat hi ha anys amb més defuncions, i que segurament incideixen més sobre la demografia de la vila. A l'igual que l'epidèmia anterior, durant el 1885 el percentatge de defuncions dels majors de 10 anys és molt més elevat que els altres anys: moren un 36 % de mainada enfront del 64 % dels grans. En canvi, durant els anys de més forta mortalitat, aquest s'inverteix; així veiem que el 1878 (206 defuncions) 1888 (242 morts), 1891 (192 idem) i 1894 amb 244 òbits els tants per cent de menors de 10 anys representen el 58 %; 57'6 %; 58'8 %; i 58'6 % respectivament (19). I si la mort és selectiva respecte al còlera, res no ens ha de fer suposar que no ho sigui també per les altres malalties de la mainada, principalment afeccions gàstriques i veroles. De totes maneres i malgrat la seva escassa incidència, una malaltia diferent, que en pocs mesos colpeja una gran extensió del territori espanyol, de la qual se'n devia parlar força, i que s'encomanava fàcilment, o ens ha d'estranyar que fes prendre mesures especials ni que causés un cert enrenou dins la població.

(16) Els habitants de la casa varen ser traslladats al «Lazareto» i els veïns es varen comprometre a treballar els camps per la vídua durant un any i a donar-los les patates.

(17) Registre civil de Banyoles. No tots hi són consignats com a morts pel còlera, ja que un dels tres metges de la població negava la seva existència dient que eren malalties gàstriques.

(18) Dr. Mascaró, op. cit. pàgs. 366-367.

(19) Dades extretes dels registres parroquials.